

॥ श्रीयजुर्वेदीय संध्यादि नित्यकर्म ॥

योजनारः-ब्रह्मनिष्ठ महाराज श्रीनथुरामशर्मा
बीलखा-काठियावाड.

पोताना परब्रह्मगत पुत्र ज्येष्ठना तथा सुरेष्ठना पुण्यार्थे
द्विजेने विनामूख्ये आपवा प्रकट करनार
पोरब्रह्म वेदपाठशाळा हा. गोविंदलाल उद्यालवाड.
पोरब्रह्म-काठियावाड

“अकृत्वा वैदिकं नित्यं प्रत्यवायी भवेन्नरः ॥” श्रुति ॥

भावार्थ-वेदप्रतिपादित संध्यावेदनोदिक नित्यकर्म नदि
करीने दिव (आत्मज्ञ, क्षत्रिय ने वैश्य) आपवा दोषने पावे छे.

“संध्या स्नानं जपो होमः स्वाध्यायो देवताचिंतनम् ।
वैश्वदेवातिथयश्च, षड्वर्माणि दिने दिने ॥” श्रीपराशर ॥

भावार्थ-स्नान, संध्या, जप, होम, स्वाध्याय,
देवतांनी पूजन तथा वैश्वदेव अने अतिथिनी साकार ये छे
कर्मा प्रत्येक दिने प्रतिदिन करवां जेवजे.

मुद्रपुरस्थानः आश्रित्य मुद्रलालय, रायगड रोड-अमदावाद
मुद्रकः गजानन विश्वनाथ पाठक

अडताणीशर्मा आवृत्ति. प्रति ५०० समग्र प्रति ११७०१
शक १८५१ संवत् १८८५ प्रीतिताळ १८२८

१४८३५

શ્રીયજ્ઞુર્વેદીય સંક્યાનિત્યક્રમ

અનુક્રમણિકા

વિષયનું નામ	પૃષ્ઠાંક	વિષયનું નામ	પૃષ્ઠાંક
ભૂમિકા.....૧		તર્પણપ્રયોગ.....૧૬	
ઉપશોદકસ્નાનવિધિ.....૨		શિવચતુર્થાનિધિ.....૧૬	

૧. ૧-૨-૦ ગાતાદ પચરત્ન સદીક.
બીજી આવૃત્તિ. ૩. ૧-૮-૦ ઉપદેશમંથાવલિ અંક ૧ થી ૫૮ ચાર
ભાગમાં. ૩. ૨-૬-૬ પરમસુખી થવાના ઉપાય. ૩. ૧-૦-
શ્રીશંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશ રત્નો ભાષાંતરસાથે. ૩. ૧-૮-૦

ઉપર લખેલાં સર્વ અને બીજાં પુસ્તકો વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ
બીલખા-કાઠિયાવાડ એ સ્થાપેથી ઉપર લખેલા મૂલ્યથી મળી શકશે

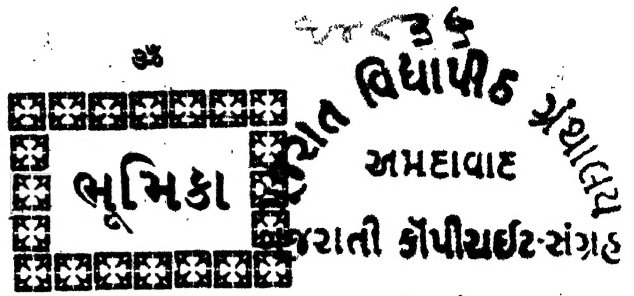
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮૩૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ યજુર્વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યક્રમ

વિષય ૫૩૨ : ૪૪૪

અહાંડમાંના પ્રાણપાનના સંધિસમયે પોતાના શરીરમાંના પ્રાણ-
તત્ત્વની શુદ્ધિ કરવામાટે સમષ્ટિના પ્રાણરૂપ સૂર્યમાં રહેલા અંતર્યામીની
ઉપાસનારૂપ જે વૈદિકકર્મ દિવ્નેવડે કરવામાં આવે છે તે સંધ્યા કહેવાય
છે. અહાંડમાંના પ્રાણપાનનો વિશેષ સમય રહેનારો સંધિ સવાર,
અપોર, સાંજ અને અર્ધરાત્રિએ થાય છે, ને શરીરમાંના પ્રાણપાનના
વિશેષ સમય રહેનારા સંધિનો સમય પણ બહુધા તેજ હોય છે. એ
રીતે પિંડમાં અને અહાંડમાં જ્યારે પ્રાણપાનનું વહન શિથિલ પડી તે
અંતેના સંધિરૂપ જે સુષુમ્ણા તેનું વહન વર્તમાન હોય ત્યારે દિવ્નેએ
સંધ્યોપાસના કરવી એમ કૃપાલુ મહર્ષિઓએ નિર્માણ કર્યું છે. મધ્ય-
રાત્રિએ સંધ્યાવંદન કરવાનું કાર્ય દિવ્નેને કષ્ટરૂપ જણાશે એમ વિચારી
તે પરમકારુણિક મહર્ષિઓએ તે સમયમાટે આગ્રહ જણાવ્યો નથી,
પણ માત્ર ત્રિકાલ સંધ્યાવંદન કરવાનીજ આવશ્યકતા જણાવી છે.

મુદ્રા, ન્યાસ અને શાપવિમોચનાદિ તાંત્રિક ને ક્ષેપક વિષયો
વૈદિકક્રિયામાં અગત્યના ન હોવાથી તે આ પુસ્તકમાં આપ્યા નથી,
તેમજ પ્રત્યેક મંત્રના આરંભમાં ઋષિ, દેવતા, છંદ ને વિનિયોગ
સંસ્કૃતમાં બોલી જનારો વિશેષ આવશ્યકતા ન હોવાથી તે સંસ્કૃતમાં
આપ્યા નથી, માત્ર સ્મરણમાં રહેવામાટે ગુજરાતીમાં આપેલા છે.
“ અહરહઃ સંધ્યામુપાસીત ” (દિવે નિત્ય નિત્ય સંધ્યાવંદન કરવું)
એમ શ્રીવેદભગવાનની આજ્ઞા છે. સ્મૃતિઓમાં પણ પૂજ્ય મહર્ષિઓએ
દિવ્નેને સંધ્યાવંદન કરવાની બહુ બહુ આવશ્યકતા બતાવી છે. વળી
લાગલાગટ ત્રણ દિવસ સંધ્યાવંદન નહિ કરવાથી દિવ (આત્મા),

ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય) શરૂઆતને પામે છે, એટલે કે તેનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ ને અંતઃકરણમાં બહુ તમોગુણ વ્યાપ્ત થાય છે, અને તેથી સદસદ વિચારનો નિર્ણય કરવામાં તે અશક્ત થતો જાય છે માટે પોતાનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છનાર દ્વિજે યથાકાલે યથાવિધિ સંધ્યાપાસન કરવામાં પ્રમાદ નહિ કરતાં સૂતકના અને અસગવડતાના* સમયમાં પણ યથાવિધિ સંધ્યાવંદન કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રાતઃકાલમાં જ્યારે નક્ષત્રો સ્પષ્ટ દેખાતાં હોય ત્યારે પ્રાતઃ-સંધ્યાનો આરંભ કરે તો તે ઉત્તમ કાલ, નક્ષત્રો ન દેખાતાં હોય એવે સમયે આરંભ કરે તો તે મધ્યમ કાલ, ને સૂર્યોદય થયા પછી આરંભ કરે તો તે કનિષ્ઠ કાલ છે. સાયંકાલે સૂર્ય સ્પષ્ટ દેખાતાં છતાં સંધ્યાવંદનનો આરંભ કરે તો તે ઉત્તમ કાલ, સૂર્ય આથમી ગયા પછી આરંભ કરે તો તે મધ્યમ કાલ, ને નક્ષત્ર દેખાય પછી આરંભ કરે તો તે કનિષ્ઠ કાલ જાણવો. દોઢ પ્રહર દિવસ ચઢ્યા પછીથી દેઠ સાયંકાલસુધી માધ્યાહ્નિસંધ્યાનો સમય ગણાય છે. પ્રાતઃસંધ્યાદિના જે ઉત્તમમધ્યમ સમય કહ્યા તેમનું ઉલ્લંઘન થઈ જાય તો પ્રાયશ્ચિત્તનિમિત્તે એક અર્ધ વધારે આપવો. અત્યંત અશક્તિને લીધે સંધ્યાનો લોપ થયો હોય તો પ્રત્યેક સંધ્યાદીઠ સો સો ગાયત્રીનો જપ કરવો. ત્રણ કરતાં અધિક દિવસ સંધ્યાનો લોપ થયો હોય તો ઉપવાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. શ્રાદ્ધમાં જમ્યા હોય તેણે દશ ગાયત્રીવડે મંત્રેહું જલ પીધા પછી સાંજની સંધ્યા કરવી. સંધ્યાવિનાનાં અન્યકર્મો આ ગ્રંથમાં સંક્ષેપમાં આપ્યાં છે માટે જેમને એ કર્મો વિસ્તારથી જાણવાની અભિરુચિ થાય તેમણે શ્રીચબુર્વેદીય આહ્નિકપ્રકાશ વાંચવું. ॥ इति शिवम् ॥

* જે અનુકૂલતા ન હોવાથી બધી સંધ્યા ન થઈ શકે એમ હોય તો અર્ધપ્રદાન અને દશ ગાયત્રીમંત્રનો જપ એ અવશ્ય કરવાં જોઈએ.

॥ श्रीसद्गुरुर्विजयतेतमाम् ॥

॥ श्रीयजुर्वेदीय संध्यादि नित्यकर्म ॥

प्रातःकालमां जळी पोताना धृष्टदेवनुं ध्यान तथा पोताना श्रीगुरुये उपदेश करेला धृष्टमंत्रनो यथाशक्ति जप करी, पृथ्वीनी क्षमा मागी, शय्यामांथी नीचे जितरी, गुरुजनोने वंदन करी, पश्चात् आंभो घोष, कोगणा करी, आयमन लर्ध, भलभूत्रनो त्याग करवा जवुं. पछी यथाविधि हाथपगादि घोष, कोगणा करी, योग्य वृक्षनुं आर किंवा दश आगण लांछुं अने टयली आंगणीजेवुं जाडुं, सरल ने छल-वाणुं हातणुं ओक स्थळे भेसीने करवुं. पछी घेर स्नान करवुं होय तो ते नीचे प्रभाषे करवुं.

॥ उष्णोदकस्नानविधि ॥

धरे उष्णजलवडे* स्नान करवुं. गृहस्थे अनतासुधी घेर टाढा जलवडे स्नान करवुं नहि. पात्रमां तीर्थलावनाये थोडुं टाडुं जल रेडी ते उपर उष्णजल नांभवुं. पश्चात् पूर्वोक्षिमुभे किंवा उत्तराक्षिमुभे भेसी, आयमन लर्ध, संकल्प करवे. पछी ॐ शं नो देवीरभिष्टय आपो

* सगानुं भरणु, पुत्रादिजनो जन्मकाल, संक्रांति, आर्द्रदिवस, पोतानो जन्मदिवस अने स्पर्शने अयोग्य अेवी वस्तुनो किंवा प्राणीनो स्पर्श अे निमित्त होय तो गृहस्थे उष्ण जले स्नान करवुं नहि, पणु अनतासुधी शीतल जले स्नान करवुं.

મઘન્તુ પોતયે શં યોરમિલ્લવન્તુ નઃ ॥ ઐ આપઃ પુનંતુ^૧
 ઐ ઋષદાદિવ^૨ ને ઐ આપો દિ ષ્ઠા મયો^૩ એ મંત્રોવડે તે
 જલ અભિમંત્રી ગંગાદિ તીર્થોનું સ્મરણ કરી સ્નાન કરવું. ધરે સ્નાન
 કરવામાં આયમન, અધર્મર્ષણ અને તર્પણ કરવાં નહિ. સ્નાન કર્યા
 પછી આયમન અને માર્જન કિંવા આયમન એ કરવાં. એ રીતે સ્નાન
 કરી, સૂકાયેલું પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરી, સ્નાનસમયે પહેરેલું બીનું વસ્ત્ર નીચે
 નહિ પડવા દેતાં દોંયણની ઉપરથી ઊતારવું. નીચેવેલું તે વસ્ત્ર કર્મકાલે
 ખલાઉપર ધરવું નહિ. જ્યારે પુરુષ અશુચિ હોય ત્યારે તેણે મૌનપૂર્વક
 સ્નાન કરી, પછી આયમન કરી, પુનઃ વિધિપૂર્વક સ્નાન કરવું.

॥ ગૌણસ્નાન ॥

ઐ આપો દિ ષ્ઠા ઋષદાદિ મંત્રવડે અંગને પ્રોક્ષણ કરવું તે
 મૈત્રસ્નાન, દશ ગાયત્રીમંત્રથી જલ મંત્રી તે જલથી અંગને પ્રોક્ષણ
 કરવું તે ગાયત્ર્યસ્નાન, ભસ્મથી સ્નાન કરવું (શરીરના ભાગોને થોડી
 થોડી ભસ્મ લગાડવી) તે આગ્નેયસ્નાન, વસ્ત્ર પલાળી તેવડે શરીરને
 લુંછવું તે કાપિલસ્નાન, મૃત્તિકાથી સ્નાન કરવું તે પાર્થિવસ્નાન ને
 આત્મચિંતન કરવું તે માનસસ્નાન ગણાય છે. એમાંનું જે ગૌણસ્નાન
 કરવું હોય તેનો સંકલ્પ કરીને તે ગૌણસ્નાન કરવું. પ્રત્યેક સ્નાનને
 અંતે ધોયેલું વસ્ત્ર પહેરી, ધોયેલું ઉપવસ્ત્ર ધારણ કરવું. ગૌણસ્નાન
 કરવાથી જપ તથા સંધ્યા ઇત્યાદિ કરી શકાય છે, પરંતુ તેવા સ્નાનથી
 શ્રાદ્ધકર્મ તથા દેવપૂજા ઇત્યાદિ કરી શકાતાં નથી. આ સ્નાનો શરીર

૧ આ મંત્ર માધ્યાહ્નસંધ્યામાં પૂરો આપેલો છે, પૃષ્ઠ ૧૬ મું
 જુઓ. ૨ આ મંત્ર પ્રાતઃસંધ્યામાં પૂરો આપેલો છે, પૃષ્ઠ ૧૨ મું
 જુઓ. ૩-૪ આ મંત્ર પ્રાતઃસંધ્યામાં પૃષ્ઠ ૧૧ મે જુઓ.

સ્વસ્થ ન હોય તે પ્રસંગમાંજ કરવાનાં છે. શરીર સ્વસ્થ હોય છતાં ગૌણસ્નાન કરી સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરવું એ યોગ્ય નથી.

॥ ભસ્મનાં ત્રિપુણ્ડ્રનો વિધિ ॥

સ્નાન કરી રહ્યા પછી તેના અંતમાં, અને સંધ્યા, જપ, હોમ, વૈશ્વદેવ, દેવપૂજન, યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ, દાન તથા સ્વાધ્યાયના આરંભમાં અવશ્ય ભસ્મનાં ત્રિપુણ્ડ્ર કરવાં જોઈએ, વા હોવાં જોઈએ. ડાખા હાથમાં થોડી ભસ્મ લઈ, તેપર જમણો હાથ રાખી, સંપુટ કરી, ઐ અગ્નિરિતિ ભસ્મ, વાયુરિતિ ભસ્મ, જલમિતિ ભસ્મ, સ્થલમિતિ ભસ્મ, વ્યોમેતિ ભસ્મ, સર્વં હ વા इदं ભસ્મ, મન યતાનિ ચક્ષંષિ ભસ્માનિ ॥ એ મંત્રવડે તે ભસ્મને મંત્રી તેમાં ઐ આપો જ્યોતી-રસોઽમૃતં બ્રહ્મ મૂર્ધ્નુવઃ સ્વરોમ્ ॥ એ મંત્રવડે થોડું જલ નાંખી પછી અંતે હાથની વચલી ત્રણ આંગળીઓવડે તે ભસ્મને ઐ ત્ર્યંબકં યજ્ઞા-મહે સુગંધિ પુષ્ટિવર્ધનમ્ । ઉર્વારુકમિવ બંધનાન્મૃત્યોર્મુક્તીય માઽમૃતાત્ ॥ એ મંત્ર બોલી મસળવી. પછી તે શ્રીસૂર્યને પ્રદર્શિત કરી તે ભસ્મવડે લલાટ, કંઠ, હૃદય, ખભા, બાહુઓના સંધિઓ, પડખાં, નાભિ, પાંસળાં અને શિર એ સ્થાનકે ઐ નમઃ શિવાય ॥ એ મંત્રથી ત્રિપુણ્ડ્ર (ત્રણ આડી રેખાઓ) કરવાં.

॥ અથ સંધ્યાપ્રયોગઃ ॥

॥ અથ પ્રાતઃસંધ્યા ॥

અહાર જલાશયમાં ટાઢે પાણીએ કે ઘેર ઉપ્પણ પાણીએ વિધિ-પૂર્વક સ્નાન કરી રહ્યા પછી પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરી, ડાખા ખભાપર બીજું

પવિત્ર ઉપવસ્ત્ર રાખી, પવિત્ર સ્થલે, પવિત્ર આસનપર,^૧ પૂર્વાભિમુખે સ્વરિતકાદિ આસનથી ખેસવું. આગળ એ તરલાણી, પવિત્ર જલથી^૨ ભરેલું પંચપાત્ર, આચમની, અર્ધાંકિ તથા અર્ધ્યપ્રદાન કરવાના જલનું પાત્ર^૩ એ રાખવાં. પછી સ્વસ્થ થઈ ભસ્મનાં (વિભૂતિનાં) શરીરના લલાટાદિ ભાગપર વિધિપૂર્વક ત્રિપુણ્ડ્ર કરવાં. પછી હાથ ઘોઈ, જમણા હાથની હથેળીમાં એક માપાભાર સોનાની ગોળા હુએ એટલું જલ લઈ, તે હાથનો અંગૂઠો તથા ટચલી આંગળીને પૃથક્ રાખી, તે હાથને ડાબા હાથની તર્જની આંગળી ચત્તી અડાડી રાખી, આચમન^૪ કરી, તે હથેળીને ઘોઈ નાંખવી. આચમન લઈ રહ્યા પછી પ્રત્યેક સમયે તે હથેળી ધોવાની છે એ સ્મરણમાં રાખવું. પછી નીચે લખેલો ગાયત્રી-મંત્ર ખોલી શિખા આંધવી :—

૧ દર્ભનું, મૃગચર્મનું, વ્યાઘ્રચર્મનું કે જિનનું બનાવેલું આસન સંધ્યાવંદનના કામમાં લેવું. કેવલ ઊઘાડી ભૂમિપર કે લાકડાના ઊઘાડા આસનપર કે સૂત્રાઉ વસ્ત્રપર ખેસી સંધ્યાવંદન કરવું નહિ.

૨ એ પાણી શીણવાળું, પરપોટાવાળું, જિનું, ખારું, કિંવા ડોળું ન જોઈએ. ડોળું જલ હોય તો તેને નિર્મલ કરી ઉપયોગમાં લેવું. જિનું જલ શુદ્ધ હોય, ને તે વિના ખીજું કશું જલ અપ્રાપ્ય હોય તો તેને ટાકું પાડી કામમાં લેવું. જે દેશનું પાણી ભૂમિના દોપને લીધે ખારાશવાળું હોય તે દેશમાં તેવા જલને દશ ગાયત્રીમંત્રથી અભિમંત્રી ઉપયોગમાં લેવું.

૩ એ પાત્રો તાંબાનાં, રૂપાનાં કિંવા સોનાનાં હોવાં જોઈએ.

૪ આચમન કરતી વેલા હસવું કે ખોલવું નહિ, તેમજ આંકું-અવળું જોવું નહિ, પગમાં કાંઈ ન પહેરવું, ગળામાં વસ્ત્ર ન વીંટાળવું, તેમજ માથે પણ વસ્ત્રાદિ કાંઈ ન આંધવું. આચમન જમણા હાથના અંગૂઠાના મૂલઆગળથી કરવું.

ૐ । મૂર્ધુવઃ સ્વઃ ૐ તત્સવિતુર્વરેણ્યં મર્ગો દેવસ્ય
ધીમહિ ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ૐ ॥ ૫

૫ ગાયત્રી=ગાયત્રી. ગાનારને (યથાવિધિ જપ કરનારને) પાપથી તારે છે માટે તે મંત્ર ગાયત્રી (ગાયત્રીછંદશ્ચ મંત્ર) કહેવાય છે.

ૐ એ શબ્દ ધ્વનિરેના વાચક છે. પ્રત્યેક વૈદિકમંત્રના આરંભ-માં તેનો ઉચ્ચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. મૂઃ મુઃ સ્વઃ એ ત્રણ વ્યાહતિઓ છે. વેદમાંથી સારરૂપે ગ્રહણ કરેલ તે વ્યાહતિ કહેવાય છે. એ ત્રણ વ્યાહતિઓ અહીં સૂર્યના તેજના (ભગના) વિશેષણરૂપે વપરાયેલી છે. સૂર્યનું એ તેજ પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગમાં વ્યાપેલું છે એ તેનો ભાવાર્થ છે. આઠ આઠ અક્ષરનું એક ચરણ એવાં ત્રણ ચરણ મળીને ગાયત્રી થાય છે માટે તેને ત્રિપદા પણ કહે છે. પહેલા ચરણમાં ણ્યં છે તેનું ણિયં ગણવાથી તરસ્યા દયાત્ સુધીના ૨૪ અક્ષરો થાય છે, તે આ પ્રમાણે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
તત્સ વિ તુ વ રે ણિ યં, મ ગો દે વ સ્ય ધી મ હિ,
૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪
ધિ યો યો નઃ પ્ર ચો દ યાત્ ॥

શબ્દાર્થ:—સઘળા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરનાર [તથા] પ્રકાશવાળા [એવા જે સૂર્ય] તેના ઉત્તમ તેજનું [અમે] ધ્યાન કરીએ છીએ; જે [તેજ] અમારી હુદ્દિને [ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં] પ્રેરે છે,—જે અમારી હુદ્દિને એ ચારે પુરુષાર્થોમાં યથાયોગ્ય વિજય મેળવી શકાય એવું સામર્થ્ય આપે છે.

તત્ત્વપદના અભેદરૂપે પણ શ્રીશાંકરભાષ્યમાં આ મંત્રનો અર્થ કરેલો છે. તે માટે શ્રીસુભોધકવચના ગુણો.

પછી ઐ મૂઃ પુનાતુ એ મંત્ર બોલી પહેલું, ઐ મુષઃ પુનાતુ એ મંત્ર બોલી બીજું, અને ઐ સ્વઃ પુનાતુ એ મંત્ર બોલી ત્રીજું એમ ત્રણ આચમન લેવાં.

ત્યારપછી લખવામાં આવે છે તે મંત્ર બોલી પોતાના માથાપર માર્જન કરવું, - જમણા હાથનાં આંગળાંઓદ્વારા વા દર્ભદ્વારા માથાઉપર થોડું જલ છાંટવું:—

ૐ । અપવિત્રઃ પવિત્રો વા, સર્વાવસ્થાં ગતોઽપિ વા ।

યઃ સ્મરેત્પુંડરીકાક્ષં, સ વાહ્યાભ્યંતરઃ શુચિઃ ॥ ૧ ॥

એના ઋષિ વામદેવ, દેવતા વિષ્ણુ ને છંદ અનુષ્ટુપ્ છે. કાંઈ ગ્રંથોમાં અનુષ્ટુપને સ્થલે સુતલ એવા નામનો છંદ પણ કહ્યો છે. વાહ્યાભ્યંતરની પવિત્રતા કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે.

તે માર્જન થઈ રહ્યા પછી નીચે લખેલો મંત્ર બોલી પોતાના આસનને માર્જન કરવું:—

ૐ । પૃથ્વી ત્વયા ધૃતા લોકા, દેવિ ત્વં વિષ્ણુના ધૃતા ।

ત્વં ચ ધારય માં દેવિ, પવિત્રં કુરુ ચાસનમ્ ॥ ૧ ॥

એના મેરુપૃષ્ઠ ઋષિ, કૂર્મ દેવતા ને અનુષ્ટુપ્ છંદ છે. આસન-શુદ્ધિ એટલે આસનની પવિત્રતા કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે.

ત્યારપછી એ આચમન લઈ ત્રણ પ્રાણાયામ કરવા. પ્રાણાયામનો સામાન્ય વિધિ નીચે પ્રમાણે છે:—

આંખો બંધ રાખી, મૌન ધારણ કરી, ડાબા નસકોરાદ્વારા થોડો રેચક કરી, પછી જમણા હાથની અનામિકા તથા ટચલી આંગળાથી નાકનું ડાબું છિદ્ર દબાવી, જમણા છિદ્રદ્વારા બહારના અમૃતમય વાયુનું ઉદરભણી યથાશક્તિ આકર્ષણ કરવું. એ સમયે ગુદને સંકોચવી. પછી અંગૂઠાવડે નાકનું જમણું છિદ્ર પણ રોકી દેવું, અને ડોકને નીચી નમાવી નીચેના મંત્રનું મનમાં ત્રણ વાર સ્મરણ કરતાં સુધી તે પૂરેલા પવનને

રોકી રાખવો. પછી ડોકને પૂર્વવત્ ઉઘી કરી, નાભિને યથાશક્તિ ખરડા-
ભણી ખેંચી, નાકના ડાબા છિદ્રઉપરથી અનામિકા તથા ટચલી આંગળી
ઉપાડી બધું તે વાટે અંતરના પવનને ધારે ધારે બહાર કાઢવો. આ
એક પ્રાણાયામ થયો. આવા ત્રણ પ્રાણાયામ કરવાના છે:—

ૐ ભૂઃ ૐ ભુવઃ ૐ સ્વઃ ૐ મહઃ ૐ જનઃ ૐ તપઃ
ૐ સત્યં । ૐ તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ધિયો યો નઃ
પ્રચોદયાત્ ॥ ૐ આપો જ્યોતીરસો ઽમૃતં બ્રહ્મ ભૂર્ભુવઃ સ્વરોમ્ ॥ ૬

પછી નીચે બતાવેલી રીતે સંધ્યોપાસનનો સંકલ્પ કરવો:—

૧ ઈંકાર એટલે પ્રણવના પુરુષત્વ ઋષિ, પરમાત્મા દેવતા ને
દૈવીગાયત્રી છંદ છે. વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, અત્રિ,
વસિષ્ઠ ને કશ્યપ એ સાત, સાત વ્યાહતિના ઋષિઓ છે ; અગ્નિ, વાયુ,
આદિત્ય, બૃહસ્પતિ, વરુણ, ઇંદ્ર ને વિશ્વેદેવા એ સાત, સાત વ્યાહતિના
દેવો છે ; અને ગાયત્રી, ઉજિલ્ક, અનુષ્ટુપ્, બૃહતી, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ્ ને
જગતી એ સાત, સાત વ્યાહતિના છંદો છે. ગાયત્રીમંત્રના વિશ્વામિત્ર
ઋષિ, સવિતા દેવતા ને ગાયત્રી છંદ છે. ગાયત્રીના શિરના પ્રજાપતિ
ઋષિ ; બ્રહ્મા, અગ્નિ, વાયુ ને આદિત્ય દેવતા, અને યજુષ્ છંદ છે.
એ બધા મંત્રનો પ્રાણાયામમાં ઉપયોગ છે.

ગાયત્રીની આમળ જે સાત વ્યાહતિ છે તે સૂર્યના તેજના
વિશેષણરૂપે છે. સૂર્યનું ઉપાસના કરવાયોગ્ય જે તેજ (ભર્ગ) તે કહેલા
સાતે લોકમાં સાત કિરણોવડે વ્યાપીને રહેલું છે એ તેનો ભાવાર્થ છે.

ગાયત્રીનો શિરોભાગ પણ સૂર્યના તેજના વિશેષણરૂપ છે. તેનો અર્થ
આ પ્રમાણે છે:—[વળી એ તેજ] જલરૂપ, જ્યોતીરૂપ, રસરૂપ, અમૃતરૂપ,
વ્યાપકરૂપ, ઉપજનનાર, રક્ષણ કરનાર, લય કરનાર તથા ઈંકારરૂપ છે.

અત્રાઘ મહામાંગલ્યપ્રદે અમુકમાસે^૭ અમુકપક્ષે^૮ અમુક-
તિથૌ^૯ અમુકવાસરે^{૧૦} યથાવર્તમાનનક્ષત્રયોગકરણલગ્નમુહૂર્ત-
સમવાયે એવંગ્રહગણવિશિષ્ટાયાં શુભપુણ્યતિથૌ મમોપાત્તદુરિત-
ક્ષયાર્થે પ્રાતઃસંધ્યોપાસનમહં કરિષ્યે ॥

પછી બંને હાથ જોડી રાખી નીચેના મંત્રોદ્વારા ગાયત્રીનું
આવાહન કરવું:—

ૐ । ગાયત્રીં ત્ર્યક્ષરાં બાલાં, સાક્ષસૂત્રકમંડલુમ્ ।

રક્તવસ્ત્રાં ચતુર્વક્ત્રાં, હંસવાહનસંસ્થિતામ્ ॥ ૧ ॥

૭ અહીં જે માસ હોય તે કહેવો:—જેમ કાર્તિકમાસે, માર્ગ-
શ્રીર્ષમાસે, પૌષમાસે, માઘમાસે, ફાલગુનમાસે, ચૈત્રમાસે,
વૈશાખમાસે, જ્યેષ્ઠમાસે, આષાઢમાસે, શ્રાવણમાસે, ભાદ્રપદ-
માસે, આશ્વિનમાસે, અધિકમાસે.

૮ અહીં જેમાંનું જે પખવાડિયું હોય તે કહેવું:—જેમ શુક્લપક્ષે,
કૃષ્ણપક્ષે.

૯ અહીં જે તિથિ હોય તે કહેવી:—જેમ પ્રતિપત્તિથૌ, દ્વિતીયા-
યાં તિથૌ, તૃતીયાયાં તિથૌ, ચતુર્થ્યાં તિથૌ, પંચમ્યાં તિથૌ,
ષષ્ઠ્યાં તિથૌ, સપ્તમ્યાં તિથૌ, અષ્ટમ્યાં તિથૌ, નવમ્યાં તિથૌ,
દશમ્યાં તિથૌ, પદ્માદશ્યાં તિથૌ, દ્વાદશ્યાં તિથૌ, ત્રયોદશ્યાં
તિથૌ, ચતુર્દશ્યાં તિથૌ, પૌર્ણમાસ્યાં તિથૌ, અમાવાસ્યાં તિથૌ,

૧૦ અહીં જે વાસર હોય તે બોલવો:—જેમ રવિવાસરે, સોમ-
વાસરે, મંગલવાસરે, બુધવાસરે, ગુરુવાસરે, શુક્રવાસરે,
શનિવાસરે.

બ્રહ્માર્ણીં બ્રહ્મદૈવત્યાં, બ્રહ્મલોકનિવાસિનીમ્ ।

આવાહયામ્યહં દેવીમાયાર્તિં સૂર્યમંડલાત્ ॥ ૨ ॥

આગચ્છ વરદે દેવિ, ત્ર્યક્ષરે બ્રહ્મવાદિનિ ।

ગાયત્રિ હંદસાં માતર્, બ્રહ્મયોનિ નમોઽસ્તુ તે ॥ ૩ ॥

એ પ્રમાણે આવાહન કર્યા પછી નીચેના મંત્રો બોલી પોતાના મસ્તકપર માર્જન કરવું:—

ૐ આપો હિ ણા મયોમ્ભવસ્તા ન ઝર્જે દધાતન । મહે રણાય
ચક્ષસે ॥ ૧ ॥ ૐ યો વઃ શિવતમો રસસ્તસ્ય ભાજયતેહ નઃ ।
ઉશતીરિવ માતરઃ ॥૨॥ ૐ તસ્મા અરજ્જમામ વો યસ્ય ક્ષયાય
જિન્વથ । આપો જનયથા ચ નઃ ॥ ૩ ॥

એના આંખરીપ સિંધુદ્રીપ ઋષિ, જગ્ન દેવતા ને ગાયત્રી હંદ છે.
માથાઉપર માર્જન કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે. માર્જન પ્રત્યેક ચરણને
અંતે કિંવા મંત્રને અંતે કરવું જોઈએ.

પછી નીચેના મંત્ર બોલી આચમન લેવું:—

ૐ સૂર્યશ્ચ મા મન્યુશ્ચ મન્યુપતયશ્ચ મન્યુકૃતેભ્યઃ પાપેભ્યો
રક્ષંતામ્, યદ્રાત્ર્યા પાપમકાર્ષમ્, મનસા વાચા હસ્તાભ્યામ્,
પદ્ભ્યામુદરેણ શિશ્ના, રાત્રિસ્તદવલંપતુ, યત્કિંચ દુરિતં
મયિ, इदमहं माममृतयोनौ, सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥

એના નારાયણ ઋષિ, સૂર્ય દેવતા ને અનુષ્ટુપ્ હંદ છે, અને
અંત્રાચમન લેવામાં તેનો ઉપયોગ છે.

એ પ્રમાણે આચમન કરી રહ્યા પછી જમણી હથેળીમાં જલ
રાખી, ડાબા હાથના અંગૂઠાવડે નાકનું ડાણું છિદ્ર દબાવી રાખી,

જમણી હથેળીને નાકના જમણા છિદ્રની આગળ રાખી, નીચેનો મંત્ર મનમાં બોલી, તે જલપર તે છિદ્રદ્વારા રેચક કરવો. પછી તે જલને જોયા વિના ડાબી બાજુએ શીઘ્ર ફેંકી દેવું, ને તે જલમાં નીકળેલા પાપપુરુષના સહસ્ર કડકા થઇ ગયા એવી ભાવના કરવી:—

ૐ । દ્રુપદાદિવ મુમુચાનઃ સ્વિન્નઃ સ્નાતો મલાદિવ ।

પૂતં પવિત્રેણેવાજ્યમાપઃ શુંઘન્તુ મૈનસઃ ॥ ૧ ॥

ઉપરના મંત્રના કોઠિલરાજપુત્ર ઋષિ, જલદેવતા ને અનુષ્ટુપ્ છંદ છે, અને અધ્ધમર્ષણ કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે. એવી રીતે અધ્ધમર્ષણ કરી રહ્યા પછી હથેળી ઘોઘ આચ્ચમન લેવું. ત્યાર-પછી સૂર્યના સામા ઊભા રહી, બોબામાં કિંવા અર્ધાઆમાં જલ લઇ, સપ્રણવ ત્રણ વ્યાહૃતિસહિત ગાયત્રીમંત્રવડે શ્રીસૂર્યદેવને ત્રણ અર્ધ આપવા. જે અનુકૂલતા હોય તો તે અર્ધ ચંદન, અક્ષત તથા પુષ્પસહિત આપવા. જે દિવસ ઊઝી ગયા પછી સંધ્યા કરવામાં આવે તો પ્રાયશ્ચિત્તનિમિત્ત એક ચોથો અર્ધ ઉપરની રીતે આપવો. અર્ધ આપતી વેલા તર્જની તથા અંગૂઠાને અડવા દેવાં નહિ, ને બોબાને ઉંચો લાવી સૂર્યને અર્ધણ કરતા હોઇએ તેમ બીજી તરલાણીમાં થોડું જલ નાંખી તેમાં કે બીજી પવિત્ર જગાએ તે જલ રેડવું.

પછી ૐ અસાવાદિત્યો બ્રહ્મ એ મંત્ર બોલી પોતાના આસનને પ્રદક્ષિણા કરીને, અથવા જમણા હાથમાં જલ લઇ બેઠાં બેઠાં પ્રદક્ષિણાની રીતે શરીરની આસપાસ તે હાથ ફેરવીને તે જલ છાંટવું. ત્યાર-પછી આચ્ચમન લઇ એક પ્રાણાયામ કરવો. પછી બંને પગે સીધા ઊભા રહી, હાથ જોડીને અથવા બંને હાથ ઉંચા કરીને બંને કરતબો શ્રીસૂર્યસામાં રાખીને નીચેના ચાર મંત્રોદ્વારા શ્રીસૂર્યનું ઉપસ્થાન

કરવું. એ મંત્રોમાંના પહેલા એ મંત્રોના પ્રસ્કણ, ત્રીજાના અંગિરાના પુત્ર કુત્સ ને ચોથાના દૃધ્યઽઅથર્વણના પુત્ર એ ઋષિઓ છે; એ મંત્રોના દેવ સૂર્ય છે; અને અનુષ્ટુપ્, ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ્ ને ઉષ્ણિક્ એ તેના છંદો છે. સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે:—

ૐ । ઉદ્યં તમસસ્પરિ સ્વઃ પश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा
सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १ ॥ ॐ । उदुत्यं जातवेदसं देवं
बहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ २ ॥ ॐ चित्रं देवाना-
मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आमा द्यावापृथिवी
अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ ३ ॥ ॐ तच्चक्षुर्देवहितं
पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं
मृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः
शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ ४ ॥

ઉપસ્થાન કરી રહ્યા પછી જાણ રહીને સ્થિરચિત્તે દશ, અઠા-
વીશ, એક સો આઠ કે એક સહસ્ર આઠ ગાયત્રીમંત્રનો જપ અર્ચન
ભાવનાપૂર્વક કરવો. જપ કરમાલાથી કેવા રુદ્રાક્ષની માલાથી હાથને
નાભિપર રાખી તેપર વસ્ત્ર ઢાંકીને કરવાનો છે. અનામિકાનો વચસ્યો
વેઢો, પછી તેનો પહેલો વેઢો, પછી ટચલીનો પહેલો, બીજો ને
ત્રીજો વેઢો, પછી અનામિકા ને મધ્યમાના ઉપસ્યા વેઢો ને પશ્ચાત્
તર્જનીનો ત્રીજો, બીજો ને પહેલો વેઢો મળાને કરમાલા થાય છે.
મધ્યમાનો પહેલો તથા બીજો વેઢો એ કરમાલાનો સુમેરુ ગણાય
છે. જપ કરતી વેળા આડુંઅવળું તથા ઉંચુંનીચું જોવું નહિ, હસવું
નહિ, તેમ કોઈની સાથે ભાષણ પણ ન કરવું.

જપાંતે નીચેનો મંત્ર બોલી ગાયત્રીનું વિસર્જન કરવું. વિસર્જનને।
મંત્ર બોલતી વેલા બંને કરતસો સૂર્યસામાં રાખવાં:—

ૐ । ઉત્તમે શિશ્વરે જાતા, ભૂમ્યાં પર્વતમૂર્ધનિ ।

બ્રાહ્મણેભ્યોઽભ્યનુજ્ઞાતા, ગચ્છ દેવિ યથાસુખમ્ ॥ ૧ ॥

પછી દેહાભિમાનની નિવૃત્તિમાટે ગુરુ, દેવ અને બ્રાહ્મણને
બંને હાથ જોડી, તેમનો પૃથ્વીને સ્પર્શ થાય એવી રીતે તેમને રાખી,
નમસ્કાર^{૧૧} કરવા. ત્યારપછી બે આચમન લેવાં.

પછી અનેન પ્રાતઃસંધ્યાચ્યુતેન કર્મણા ભગવાન્ શ્રીપરમેશ્વરઃ
શ્રીયતાં ન મમ ॥ એમ બોલી પ્રાતઃસંધ્યાની સમાપ્તિ કરવી.

॥ ઇતિ પ્રાતઃસંધ્યા ॥

॥ અથ માધ્યાહ્નસંધ્યા ॥

પ્રાતઃસંધ્યાના કરતાં માધ્યાહ્નસંધ્યામાં જે વિશેષ છે તે દર્શાવવામાં
આવે છે:—

૧૧ આચાર્યના સ્વરૂપની ભાવના કરી જોડેલા બે હાથથી તેમને
નમસ્કાર કરવા, અને પછી જોડેલા બે હાથ પ્રદક્ષિણાની રીતે માથાની
આસપાસ ફેરવી નીચેનો મંત્ર બોલી સૂર્ય તથા અગ્નિ આદિ દેવોને
અને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કર્યાની નમન કરી ભાવના કરવી:—

ૐ । આસત્યલોકાત્પાતાલાદાલોકાલોકપર્વતાત્ ।

યે સંતિ બ્રાહ્મણા દેવાસ્તેભ્યો નિત્યં નમો નમઃ ॥ ૧ ॥

નમસ્કાર કરવાનો પ્રાચીન શિષ્ટાચાર તો આ પ્રમાણે છે:—

આચાર્યાદિને ઉપસંગ્રહણ કરવું. પોતાનાં ગોત્રપ્રવરાદિ બોલી પોતાના
જમણા અને ડાબા કાનને કમથી ડાબે અને જમણે હાથે સ્પર્શ કરી
પછી આચાર્ય સમીપ હોય તો આચાર્યના જમણા ચરણને જમણે હાથે

સંકલ્પમાં માધ્યાહ્નસંધ્યોપાસનમહં કરિષ્યે એમ કહેવું.
આવાહન નીચેના મંત્રોદ્વારા કરવું:—

ૐ । સાવિત્રીં યુવતીં શુક્લાં, શુક્લવસ્ત્રાં ત્રિલોચનામ્ ।

ત્રિશૂલિનીં વૃષારૂઢાં, યજુર્વેદેન સંસ્થિતામ્ ॥ ૧ ॥

રુદ્રાણીં રુદ્રદૈવત્યાં, રુદ્રલોકનિવાસિનીમ્ ।

સાવિત્રિ હંદસાં માતા, રુદ્રયોનિ નમોઽસ્તુ તે ॥ ૨ ॥

મન્ત્રાયમન નીચેના મન્ત્રોદ્વારા લેવું:—

ૐ । આપઃ પુનન્તુ પૃથિવીં, પૃથિવી પૂતા પુનાતુ મામ્ ।

પુનન્તુ બ્રહ્મણસ્પતિર્, બ્રહ્મ પૂતા પુનાતુ મામ્ ॥ ૧ ॥

યદુચ્છિષ્ટમભોજ્યં ચ, યદ્વા દુશ્ચરિતં મમ ।

સર્વં પુનન્તુ મામાપોઽસતાં ચ પ્રતિગ્રહં સ્વાહા ॥ ૨ ॥

એ મન્ત્રોના નારાયણ ઋષિ, જલ દેવતા ને ગાયત્રી છંદ છે.

ગાયત્રીમન્ત્રવડે શ્રીસૂર્યને એક અર્ધ ઉચે જીજાળીને આપવો.

અને તેમના ડાબા ચરણને ડાબે હાથે સ્પર્શ કરીને મસ્તક નમાવવું તે ઉપસંગ્રહણ કહેવાય છે. ગોત્રપ્રવરાદિનું નીચેની રીતે ઉચ્ચારણ કરવું. આચાર્યવિનાના દેવાદિને માત્ર નમનજ કરવું.

અમુકગોત્રોત્પન્નોઽહં અમુકપ્રવરાન્વિતોઽહં શુક્લયજુર્વેદાંત-
ર્ગત અમુકશાસ્ત્રાધ્યાયી અમુકશર્મા(વર્મા વા ગુપ્તોઽ)હં ભો
આચાર્ય ત્વાં અભિવાદયામિ । ભો વૈશ્વાનર ત્વાં અભિવાદયામિ ।
ભોઃ સૂર્યાચંદ્રમસૌ યુવાં અભિવાદયામિ । ભો યાજ્ઞવલ્ક્ય ત્વાં
અભિવાદયામિ । ભો ईश्वर ત્વાં અભિવાદયામિ ॥

ગાયત્રીમન્ત્રનેા જપ હૃદયની આગળ હાથ રાખી તેપર વચ્ચે ઢાંકીને કરવો.

ગાયત્રીનું વિસર્જન નીચેના મન્ત્રથી કરવું:—

ૐ ઉત્તમે શિશ્વરે જાતા, ધૂમ્યાં પર્વતમૂર્ધનિ ।

રુદ્રયોનિ સમુત્પન્ના, ગચ્છ દેવિ યથાસુખમ્ ॥ ૧ ॥

સમાપ્તિમાં અજ્ઞેન માધ્યાહ્નસંધ્યાચર્યેન ઇત્યાદિ કહેવું.

ખાડીનું ખીજું બધું પ્રાતઃસંધ્યાપ્રમાણે કરવું.

॥ ઇતિ માધ્યાહ્નસંધ્યા ॥

॥ અથ સાયંસંધ્યા ॥

પ્રાતઃસંધ્યાના કરતાં સાયંસંધ્યામાં જે વિશેષ છે તે દર્શાવવામાં આવે છે:—

સાયંસંધ્યા પશ્ચિમાભિમુખે બેસીને કરવી. ગાયત્રીજપ પણ તેજ દિશાબાજી મુખ રાખી બેસીને કરવો.

સંકલ્પમાં સાયંસંધ્યોપાસનમહં કરિષ્યે એમ કહેવું.

આવાહન નીચેના મંત્રોવડે કરવું:—

ૐ । વૃદ્ધાં સરસ્વતીં કૃષ્ણાં, પીતવત્સાં ચતુર્થજામ્ ।

શંસ્વચક્રગદાપદ્મહસ્તાં ગરુડવાહનીમ્ ॥

વદર્યાશ્રમમાવાસાપ્રાયાતીં સૂર્યમંદહ્યાત્ ॥ ૧ ॥

આગચ્છ વરદે દેવિ, ત્ર્યક્ષરે વિષ્ણુવાદિનિ ।

ભારતિ હંદસાં માતર્, વિષ્ણુયોનિ નમોઽસ્તુ તે ॥૨॥

મંત્રાચ્ચમન નીચેના મંત્ર બોલીને લેવું:—

ૐ અગ્નિશ્ચ મા મન્યુશ્ચ મન્યુપતયશ્ચ મન્યુકૃતેભ્યઃ પાપેભ્યો

રક્તંતામ્, યદહના પાપમર્કાષમ્, મનસા વાચા હસ્તાભ્યામ્ ,

પદ્મ્યાસુદરેણ શિશ્મા, અહસ્તદવલુંપતુ, યત્કિંચ દુરિતં મયિ,
ઇદમહં મામમૃતયોનૌ, સત્યે જ્યોતિષિ જુહોમિ સ્વાહા ॥

એ મંત્રના નારાયણ ઋષિ, અગ્નિ દેવતા ને પ્રકૃતિ છંદ છે,
અને આચમન લેવામાં તેનો ઉપયોગ છે.

ગાયત્રીજપ બેસીને નાસિકાત્રપાસે હાથ રાખી તેપર વચ્ચે
ઢાંકીને કરવો.

ગાયત્રીનું વિસર્જન નીચેનો મંત્ર બોલીને કરવું:—

ૐ ઉત્તમે શિશ્વરે જાતા, ભૂમ્યાં પર્વતમૂર્ધનિ ।

વિષ્ણુયોનિ સમુત્પન્ના, ગચ્છ દેવિ યથાસુખમ્ ॥ ૧ ॥

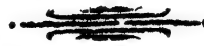
સમાપ્તિમાં અનેન સાયંસંધ્યાચ્ચેન ઇત્યાદિ કહેવું.

બાકીનો ભાગ પ્રાતઃસંધ્યાપ્રમાણે કરવો.

પ્રત્યેક સમય સંધ્યા કરી રહ્યા પછી શિષ્યા છોડી નાંખવાની
આવશ્યકતા નથી. જો છોડવી તો પાછી તે વેલાસર બાંધી લેવી.

॥ ઇતિ સાયંસંધ્યા ॥

॥ ઇતિ સંધ્યાપ્રયોગઃ ॥^{૧૨}

॥ સૂતક્રમાં સંધ્યા કરવાનો વિધિ ॥

પ્રાણાયામ મંત્રરહિત કરવા. આચમન મંત્રરહિત લેવું. ૐ આપો
દિ દ્વા ઇત્યાદિ મંત્રો મનમાં લણીને માર્જન કરવું. ગાયત્રીમંત્ર

૧૨ શ્રીકાત્યાયનઋષિને મતે સંધ્યામાં આચમન, ત્રણ પ્રાણા-
યામ, શ્રીસૂર્યને અર્ધ્યપ્રદાન, શ્રીસૂર્યનું ઉપસ્થાન ને યથાશક્તિ ગાયત્રી-
જપ એ કર્તવ્ય છે, મારે જેમનાથી આ ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે સંધ્યા ન
થઈ શકે તેમણે સંકલ્પ કર્યા પછી તે મુખ્ય અને અતિઅગત્યનો

સ્પષ્ટ બોલીને તેવડે શ્રીસૂર્યને અર્ધ્યપ્રદાન કરવું. સૂર્યઋચં એ મંત્રથી આચમન ન કરવું, તેમ ઉપરથાન પણ ન કરવું. દશ ગાયત્રીમંત્રનો માનસ જપ કરવો.

॥ અથ બ્રહ્મયજ્ઞવિધિઃ ॥

પ્રાતઃકાલની કિંવા મધ્યાહ્નિકાલની સંધ્યા કર્યા પછી અથવા વૈશ્વ-
દેવમાં કહેલે સ્થલે નિત્યપ્રતિ એક વારજ બ્રહ્મયજ્ઞ કરવો. દર્ભાસનપર
પૂર્વાભિમુખે બેસી, આચમનપ્રાણાયામ કરી, નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:--

અત્રાગ્ર મહામાંગલ્યપ્રદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુક-
તિથૌ અમુકવાસરે ૐ તત્સત્પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં યથાશક્તિં બ્રહ્મ-
યજ્ઞમહં કરિષ્યે ॥

પછી પ્રણવ અને ત્રણ વ્યાહૃતિસહિત ગાયત્રીનો એક વાર
પાઠ કરી પશ્ચાત્ નીચેના મંત્રો બોલવા:—

ૐ ઇષે ત્વોર્જે ત્વા વાયવ સ્થ દેવો વઃ સવિતા પ્રાપયતુ
શ્રેષ્ઠતમાય કર્મણ આપ્યાયધ્વમઘ્ન્યા ઇન્દ્રાય ભાગં પ્રજાવતીરન-
મીવા અયક્ષ્મા મા વસ્તેન ઈશત માઘશંસો ધ્રુવા અસ્મિન્ગોપતૌ
સ્યાત વહ્નીર્યજમાનસ્ય પશૂન્પાહિ ॥ ૧ ॥ ૐ હિરણ્મયેન
પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુશ્વમ્ । યોઽસાવાદિત્યે પુરુષઃ સોઽ-
સાવહમ્ । ૐ૩ મ્ સ્વં બ્રહ્મ ॥ ૧૭ ॥

ભાગજ કરવો. જેનાથી એ પ્રમાણે પણ ન બની શકે એવા પ્રમાદીએ
તો અર્ધ્યપ્રદાન ને દશ ગાયત્રીનો જપ એ કરવાં, પણ સંધ્યાનો
કદીપણ લોપ ન કરવો. પ્રત્યેક દિવસે સંધ્યા શામાટે કર્તવ્ય છે તે
જાણતો ઇચ્છા થાય તો શ્રીસંધ્યારહસ્ય વાંચો.

પછી નીચે પ્રમાણે બોલી બ્રહ્મચર્યની સમાપ્તિ કરવી:—

अनेन ब्रह्मयज्ञाख्येन कर्मणा भगवान् श्रीपरमेश्वरः
प्रीयतां न मम ॥

॥ इति ब्रह्मयज्ञविधिः ॥

॥ अथ तर्पणप्रयोगः ॥

તર્પણ પ્રાતઃકાલની સંધ્યા કર્યા પછી અથવા બ્રહ્મચર્ય કર્યા પછી માત્ર એક વારજ કરવું.

દર્ભાસનપર પૂર્વાભિમુખે બેસી, આચમનપ્રાણાયામ કરી, પછી નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:—

अत्राद्य महामांगल्यप्रदे अमुकमासे अमुकपक्षे अमुक-
तिथौ अमुकवासरे ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं देवऋषिमनुष्य-
पितृतर्पणमहं करिष्ये ॥

પછી નીચેના મંત્રો ભણી દેવ, ઋષિ તથા પિતૃઓને ઉદ્દેશે તલસહિત જલનો વા એકલા જલનો એક અંજલિ દેવો:—

ॐ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं देवर्षिपितृमानवाः । तृप्यंतु पितरः
सर्वे मातृमातामहादयः ॥ १ ॥ अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीप-
निवासिनाम् । आब्रह्मभुवनालोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥ २ ॥

એ અંજલિ દેવતીર્થથી એટલે આંગળીઓનાં અગ્રોથી આપવો, ને અંજલિમાંનું જલ પવિત્ર ભૂમિપર વા તરભાણામાં નાંખવું. પછી નીચે પ્રમાણે અર્પણનું ઉચ્ચારણ કરી તર્પણની સમાપ્તિ કરવી:—

अनेन यथाशक्ति देवऋषिमनुष्यपितृतर्पणाख्येन कर्मणा
पितृरूपी जनार्दनवासुदेवः प्रीयतां न मम ॥

॥ इति तर्पणप्रयोगः ॥

॥ अथ शिवपूजनविधिः ॥

ભરમનાં ત્રિપુણ્ડ્ર અને રુદ્રાક્ષ ધારણ કરી, આચમનપ્રાણાયામ કરી, ૐ શ્રીમન્ મહાગણાધિપતયે નમઃ એમ બોલી, પછી નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:—

अत्राद्य महामांगल्यप्रदे अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ
अमुकवासरे श्रीसदाशिवप्रीत्यर्थं अमुकशिवपूजनमहं करिष्ये ॥

પછી પવિત્ર જલથી ભરેલા પૂજના કલશની પૂજા કરી શ્રીશંકરનું ધ્યાન કરવું, ને તે જલમાંથી થોડા જલવડે પૂજનાં સર્વ દ્રવ્યોને તથા સ્વશરીરને આપો હિ છાં એ મંત્રથી પૂજા કરતા-પહેલાં પ્રોક્ષણ કરવું.

પછી નીચે પ્રમાણે પૂજા આરંભવી:—

ॐ नमः शिवाय स्नानं समर्पयामि ॥ ॐ नमः शिवाय
गंधं समर्पयामि ॥ ॐ नमः शिवाय पुष्पाणि समर्पयामि ॥
ॐ नमः शिवाय धूपं समर्पयामि ॥ ॐ नमः शिवाय दीपं
समर्पयामि ॥ ॐ नमः शिवाय नैवेद्यं समर्पयामि ॥

ઉપરના મંત્રોવડે તે તે ઉપચારો અર્પણ કરી, પછી તેજ મંત્રથી પ્રદક્ષિણા તથા નમસ્કાર કરવાં. પછી તે શિવપંચાક્ષરમંત્રનો દશ વાર ક્રિંવા એક સો આઠ વાર જપ કરી, પછી પ્રાર્થના કરવી, ને અંતે નીચે પ્રમાણે બોલી તે પૂજા સમાપ્ત કરવી:—

अनेन पूजनेन श्रीसांबसदाशिवः प्रीयतां न मम ॥

॥ इति शिवपूजनविधिः ॥

द्वादश ज्योतिर्लिङ्गानां नामो

સૌરાષ્ટ્રે સોમનાથં ચ, શ્રીશૈલે મલ્લિકાર્જુનમ્ ।

उज्जयिन्यां महाकालप्रोक्तारममलेश्वरम् ॥ १ ॥

પરલ્યાં વૈજનાથં ચ, ઢાકિન્યાં ભીમશંકરમ્ ।

सेतुबन्वे तु रामेशं, नागेशं दारुकावने ॥ २ ॥

વારાણસ્યાં તુ વિશ્વેશં, ઝ્યંબકં ગૌતમીતટે ।

हिमालये तु केदारं, घृष्णेश्वरं शिवालये ॥ ३ ॥

एतानि ज्योतिर्लिङ्गानि, सायंप्रातः पठेन्नरः ।

સસજન્મકૃતં પાપં, સ્મરણેન વિનશ્યતિ ॥ ૪ ॥

અઞ્જૈકપાત્, અહિર્બુધ્ન, વિરૂપાક્ષ, સુરેશ્વર, જયંત, બહુરૂપ,
ઝ્યંબક, અપરાજિત, વૈવસ્વત, સાવિત્ર ને શંકર એ અગ્નીઆર
રુદ્રનાં નામો છે.

॥ अथ वैश्वदेवप्रयोगः ॥

પવિત્ર ભૂમિપર સંમુખ કુંડ રાખી, તેમાં જે અગ્નિપર પાક
કર્યો હોય તે અગ્નિને સ્થાપન કરી, તથા તેની પાસે ઘીવાળો ભાત
તાંબાના પાત્રમાં રાખી, પૂર્વાભિમુખે બેસી, આત્મમનપ્રાણુયામ કરી,
પછી નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:—

अत्राद्य महामांगल्यप्रदे अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ
अमुकवासरे श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं वैश्वदेवाख्यकर्माहं करिष्ये ॥

પછી કુંડમાંના અગ્નિને વાંસની ભુંગળાથી ધુંકી, પ્રજ્વલિત કરી, અગ્નિનું ધ્યાન તથા આવાહન કરી, તે અગ્નિનું ચંદનાદિવડે પૂજન કરવું. પછી ઓં અગ્નયે નમો નમઃ એમ બોલી જમણા હાથમાં જલ લઈ કુંડની આસપાસ ઇશાનકોણથી ઇશાનકોણપર્યંત જલધારા કરવી. પછી લાવી રાખેલા ભાતનું ગાયત્રીમંત્રવડે પ્રોક્ષણ કરી તેવડે કુંડમાંના પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં દેવતીર્થથી (જમણા હાથનાં આંગળાંઓનાં અંગ્રોથી) નીચેના મંત્રોવડે આહુતિ દેવી:—

ૐ ભૂઃ સ્વાહા । इदमग्नये न मम ॥ ૐ ભુવઃ સ્વાહા ।
इदं वायवे न मम ॥ ૐ સ્વઃ સ્વાહા । इदं सूर्याय न मम ॥
ૐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ સ્વાહા । इदं प्रजापतये न मम ॥ ૐ અગ્નયે
स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते न मम॥ इति देवयज्ञः॥

પછી તે અગ્નિના પશ્ચિમભાગમાં ભૂમિપર જલથી એક વેંતનું મંડલ કરી તેપર પૂર્વાગ્ર ત્રણ દર્ભો પાથરી તેપર નીચે પ્રમાણે બલિહરણ* કરવું:—

દક્ષિણભણી: ૧ ૐ ધાત્રે નમઃ । इदं धात्रे न मम ॥ ઉત્તર-
ભણી:—૨ ૐ વિધાત્રે નમઃ । इदं विधात्रे न मम ॥ મધ્યમાં:—
૩ ૐ વિશ્વેભ્યો દેવેભ્યો નમઃ । इदं वि० दे० न मम ॥ ૪ ૐ
विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः । इदं वि० भू० न मम ॥ ઉત્તરભણી:—૫ ૐ
भूतानां च पतये नमः । इदं भू० च प० न मम ॥ इति भूतयज्ञः॥

પછી ડાબે પગ વાળી, દક્ષિણભણી મુખ રાખી, અપસંચ થઈ, પિતૃતીર્થથી એટલે જમણા હાથના અંગૂઠા ને તર્જનીના મધ્યભાગથી અવશિષ્ટ અન્નનો પિતૃબલિ દક્ષિણભણી નીચેના મંત્રવડે મૂકવો:—

* આ બલિ દેવતીર્થથી મૂકવાં. બલિહરણપદ આ પ્રમાણે થાય છે:—

૧ ઐ પિતૃભ્યઃ સ્વધા । इदं पितृभ्यो न मम ॥ इति पितृयज्ञः ॥

પછી જનોઘને સવ્ય કરી અન્નરહિત થયેલા તે પાત્રમાં થોડું જલ નાંખી તે પાત્ર ઘોઘ તે જલ નીચેના મંત્રથી વાયવ્યખૂણામાં નાંખવું:-

૭ ઐ યક્ષ્મૈતત્તે નિર્ણેજનમ્ । इदं यक्ष्मणे न मम ॥ પછી બ્રહ્મ-યજ્ઞ ન કર્યો હોય તો તે કરી, ઘરમાં દેવપૂજા હોય તો મંત્રપુષ્પપૂર્વક ધૃતપદ્માનાદિ નૈવેદ્ય સમર્પણ કરવું. પશ્ચાત્ જનોઘને કંઠમાં કરી મનુષ્યતીર્થથી એટલે ટચલી આંગળીના મૂલનો આગળથી ઉત્તરભણી નીચેના મંત્ર બોલી એક ગ્રાસજેટલું અન્ન મૂકવું:- ૮ ઐ હંત તે સનકાદિ-મનુષ્યેભ્યઃ । इदं सनकादिमनुष्येभ्यो न मम ॥ इति मनुष्ययज्ञः ॥

પછી ગાયને માટે તથા શ્વાનને માટે થોડું થોડું અન્ન કાઢી રાખવું. પશ્ચાત્ કુંડમાંથી વિભૂતિ લઈ તે લલાટ, કંઠ, બે બાહુમૂલ ને હૃદય એ સ્થાને ધારણ કરી નીચેના મંત્રથી અગ્નિનું વિસર્જન કરવું:-

પૂર્વ

* ૨ ઐ વિધાત્રે નમઃ ૧ ઐ ધાત્રે નમઃ*

* ૫ ઐ ભૂતાનાં ચ પ૦

*

ઉત્તર

* ૮ ઐ હંત તે૦ ૪ ઐ વિ૦ભૂ૦ ૬ ઐ પિતૃ૦*

દક્ષિણ

*

* ૭ ઐ યક્ષ્મૈ૦ ૩ ઐ વિ૦ દે૦ નમઃ

પશ્ચિમ

ગચ્છ ગચ્છ સુરશ્રેષ્ઠ સ્વસ્થાને પરમેશ્વર ।

યન્ન બ્રહ્માદયો દેવાસ્તન્ન ગચ્છ હુતાશન ॥ ૧ ॥

પછી નીચે પ્રમાણે બોલી તે કર્મ શ્રીપરમેશ્વરને અર્પણ કરવું:—
અનેન વૈશ્વદેવાશ્વર્યેન કર્મણા શ્રીપરમેશ્વરઃ પ્રીયતાં ન મમ ॥

પછી કેઈ પૂજ્ય અતિથિ આવેલો હોય તો તેને ભોજન કરાવી
પશ્ચાત્ ગૃહસ્થે કુંડુંબસહિત ભોજન કરવું.

સૂચના:—પિતા વૈશ્વદેવ કરતા હોય તો પિતાથી અવિભક્ત
પુત્રે ગ્રામાંતરમાં પોતે રહેતો હોય તોપણ પૃથક્ વૈશ્વદેવ કરવો નહિ,
માત્ર વ્યાહતિથી ત્રણ આહુતિ અગ્નિને આપવી, ને ગોગ્રાસ તથા
શ્વાનભાગ કાઢવા.

પિતા વૈશ્વદેવ ન કરતા હોય તો પિતાના પ્રતિનિધિરૂપે પુત્રે
સમગ્ર વૈશ્વદેવ કરવો.

॥ इति वैश्वदेवप्रयोगः ॥

॥ अथ भोजनविधिः ॥

જલથી કરેલા ચતુષ્કોણમંડલપર ભોજનપાત્રો રાખી, તેમાં
ઘૃતાદિયુક્ત અન્ન પીરસાયાપછી જમણા હાથમાં જલ લઇ ગાયત્રી-
મન્ત્રવડે તે જલથી પીરસેલા અન્નનું સંપ્રોક્ષણ કરી તે પરમાત્માને
અર્પણ કરવું. પછી દિવસે ઐ સત્યં ત્વર્તેન પરિષિંચામિ એ મંત્રવડે
તથા રાત્રિએ ઋતં ત્વા સત્યેન પરિષિંચામિ એ મંત્રવડે પાત્રની
આસપાસ પંક્તિનિવારણાર્થે પ્રદક્ષિણાની રીતે જલધારા કરવી.

પછી જમણેથી ડાબીબાણી જાય તેવી રીતે પાત્રસંમુખ નાની
જલધારા કરી તે ઠેકાણે જમણીબાણીથી ડાબીબાણી જાય એમ નીચે

પ્રમાણે બોલી ઘીવાળા ભાતના ત્રણ બસિ મૂકવા:—૧ લો:—ૐ
મૂપતથે સ્વાહા નમઃ ॥ ૨ જો:—ૐ મુચનપતયે સ્વાહા નમઃ ॥
૩ જો:—ૐ મૂતાનાં પતયે સ્વાહા નમઃ ॥

પછી ૐ અમૃતોપસ્તરણમસિ સ્વાહા એ મંત્રવડે જમણા
હાથમાં રાખેલા પાણીનું આચમન કરવું. પછી ડાબા હાથવડે ભોજન-
પાત્રને સ્પર્શ કરી, તથા મૌન ધારણ કરી, ૐ પ્રાણાય સ્વાહા,
ૐ અપાનાય સ્વાહા, ૐ વ્યાનાય સ્વાહા, ૐ સમાનાય સ્વાહા,
ૐ ઉદ્દાનાય સ્વાહા એવા પાંચ મંત્રોવડે, પ્રત્યેક મંત્રે એક એમ
પાંચ આહુતિ ઘીવાળા અથવા દૂધવાળા ભાતની પ્રાણને આપવી. પછી
પાત્રપરથી ડાબો હાથ ઊપાડી લઘ, ઘોષ, જક્તનો સ્પર્શ તે હાથની
અનામિકાવડે બન્ને નેત્રને કરવો. ત્યારપછી રુચિપ્રમાણે જમવું. પાત્રનો
સ્પર્શ તથા મૌન એ પ્રાણાહુતિસુધી આવશ્યક છે, પછી તે રાખવાં કે ન
રાખવાં તે સ્વેચ્છાપર છે. ખૂણાઓબણી મુખ રાખી ભોજન ન કરવું.
જમી રહ્યા પછી શેષ અન્નમાંથી પાત્રની ડાબી બાજુએ એક ચિત્રાહુતિ
મૂકવી. પછી જમણા હાથમાં પાણી લઘ ૐ અમૃતાપિધાનમસિ
સ્વાહા એ મંત્રવડે ઉત્તર આપોશનનું અર્ધું પાણી પી જઈ અર્ધું જે
ઠેકાણે ચિત્રાહુતિ મૂકેલ છે તે ઠેકાણે પિતૃતીર્થની રીતે એટલે અંગૂઠા
ને તર્જનીના મધ્યભાગથી રેડવું. પછી હાથમુખ ઘોષ, સોળ કોગળા
કરી, બે આચમન લેવાં.

બન્ને પ્રકારના આશૌચમાં જમવાસમયનું બસિદાન, પાંચ પ્રાણા-
હુતિ ને ડાબે હાથે પાત્રનો સ્પર્શ છત્યાદિ કલ્યા પ્રમાણે કરવાં, તેમનો
ત્યાગ ન કરવો.

॥ इति भोजनविधिः ॥

॥ અથ યજ્ઞોપવીતધારણપ્રયોગઃ ॥

સૂતકની તથા પ્રહણી સમાપ્તિએ, ચાર માસે, અથવા આકસ્મિક-રીતે ત્રુટી જાય ત્યારે કે એવે બીજે પ્રસંગે નીચેના વિધિપ્રમાણે દ્વિજે નવું જનોઈ ધારણ કરવું જોઈએ.

પૂર્વાભિમુખે કિંવા ઉત્તરાભિમુખે બેસી, યજ્ઞોપવીતનું જલથી પ્રક્ષાલન કરી, પશ્ચાત્ આચમન લઈ, એક પ્રાણાયામ કરવો. પછી જમણી હથેળીમાં વા આચમનીમાં જલ લઈ નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:—

અત્રાઘ મહામાંગલ્યપ્રદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુકતિથૌ અમુકવાસરે મમ શ્રૌતસ્માર્તકર્માનુષ્ઠાનસિદ્ધયર્થં નવીનયજ્ઞો-પવીતધારણમહં કરિષ્યે ॥

પછી તે યજ્ઞોપવીત કરસંપુટમાં રાખી તેનું દશ ગાયત્રીમંત્રવડે અભિમન્ત્રણ કરવું.

પછી બંને હાથનાં અંગૂઠાતર્જની તથા કનિષ્ઠિકામધ્યમાની વચ્ચે જનોઈ રાખી, બન્ને હાથ ઉંચા કરી, ઐ તચ્ચક્ષુર્દેવહિતં પુરસ્તા-ચ્છુક્રમુચ્ચરત્ પશ્યે૦ એ મંત્ર પૂરો બોલી તે જનોઈ શ્રીસૂર્યને દેખાડવું. પછી નીચેના મંત્રો બોલવા:—

ૐ । યજ્ઞોપવીતં પરમં પવિત્રં, પ્રજાપતેર્યત્સહજં પુરસ્તાત્ ।

આયુષ્યમગ્ન્યં પ્રતિમુશ્ચ શુભ્રં, યજ્ઞોપવીતં બલમસ્તુ તેજઃ ॥ ૧ ॥

ૐ યજ્ઞોપવીતમસિ યજ્ઞસ્ય ત્વા યજ્ઞોપવીતેનોપનહ્યામિ ॥ ૨ ॥

એ મન્ત્રો બોલી, બન્ને હાથ નીચા કરી, ડાબા ખભાપર ડાબા હાથદ્વારા તે ધારણ કરવું. પછી આચમન લેવું. ગૃહસ્થ હોય તેણે તેવીજ રીતે બીજું જનોઈ ધારણ કરવું. પશ્ચાત્ દશ ગાયત્રીમંત્રને।

જપ કરી પછી જૂનું ઉપવીત ઝં સમુદ્ર ગચ્છ સ્વાહા૦ એ મંત્ર
ખોદીને કિંવા પતાવદ્વિનપર્યંતં બ્રહ્મ ત્વં ધારિતં મયા । જીર્ણત્વા-
સ્વત્પરિત્યાગો ગચ્છ સૂત્ર યથાસુખમ્ ॥ એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરીને
શિરોમાર્ગથી કાઢી નાંખવું, ને કરેલો જપ શ્રીસૂર્યભગવાનને નીચે
પ્રમાણે ખોલી અર્પણ કરવો:—

અનેન નવયજ્ઞોપવીતધારણાર્થે કૃતેન યથાશક્તિ ગાયત્રી-
જપકર્મણા શ્રીસવિતાદેવતા પ્રીયતાં મ મમ ॥

॥ ઇતિ યજ્ઞોપવીતધારણપ્રયોગઃ ॥

॥ અથ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રમ્ ॥

વિશ્વં દર્પણદૃશ્યમાનનગરીતુલ્યં નિજાંતર્ગતં,
પશ્યન્નાસ્મિનિ માયયા બહિરિવોદ્ભૂતં યથા નિદ્રયા ।
યઃ સાક્ષાત્કુરુતે પ્રબોધસમયે સ્વાત્માનમેવાદ્યમ્,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ इदं શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૧ ॥

અર્થ:—દર્પણમાં દેખાતી પ્રતિબિંબિત નગરીની પેઠે પોતાના
અંતઃકરણમાં રહેલા વાસનામય વિશ્વને જેમ નિદ્રાએ કરીને બહારના
જેવું દેખીએ છીએ તેમ આત્મામાં કલ્પિતરીતે રહેલા આ જગતને
માયાએ ને દૃશ્યની વાસનાએ કરી બહાર ઉદ્ભૂતની પેઠે દેખતાં જતાં
જે આત્માના જ્ઞાનના સમયમાં અદ્યયણ પોતાના આત્માનેજ અપરોક્ષ
કરે છે તે શ્રીસદ્ગુરુની મૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ દીનભાવ-
વાળા નમસ્કાર હો. ૧

बीजस्यांतरिवाङ्कुरो जगदिदं प्राङ्निर्विकल्पं पुनर्,
 मायाकल्पितदेशकालकलनावैचित्र्यचित्रीकृतम् ।
 मायावीव किञ्चिभयत्यपि महायोगीव यः स्वेच्छया,
 तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ २ ॥

અર્થ:—વૃક્ષાદિના બીજની અંતર સૂક્ષ્મ અંકુરની પેઠે આ પ્રતીત થતું જગત પૂર્વે નિર્વિકલ્પ (નામરૂપાદિની કલ્પનાથી રહિત) હતું, પછી પોતાની માયાવડે જેમણે કલ્પિત દેશકાલની કલ્પનાથી નામ-રૂપાદિની વિચિત્રતાએ કરી વિચિત્રની પેઠે કર્યું છે. જેઓ માયાવીની (બાહ્યગરની) પેઠે અને મહાયોગીની પેઠે સ્વેચ્છાએ આ સંસારરૂપ વિલક્ષણ વિલાસને કરે છે તે શ્રીસદ્ગુરુની મૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ દીનભાવવાળા નમસ્કાર હો. ૨

यस्यैव स्फुरणं सदात्मकमसत्कल्पार्थगं भासते,
 साक्षात्तत्त्वमसीति वेदवचसा यो बोधयत्याश्रितान् ।
 यत्साक्षात्કરणाद्भवेन्न पुनरावृत्तिर्भवांभोजिद्यौ,
 तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ६ ॥

અર્થ:—જેનું સ્ફુરણ (ગાન) સદૃશપ છતાં અસત્ત્વા જેવા આ દ્રશ્ય પદાર્થોમાં અનુસ્મૃત (પરોવાદને રહેલું) ભાસે છે, અને જે “તત્ત્વમસિ” (તે બ્રહ્મ તું છે) આ છાંદોગ્યોપનિષદના વચનવડે શરણાગતોને બ્રહ્મને સાક્ષાત્ત્વે બોધ કરે છે, વળી જેના દૃઢ સાક્ષાત્કારથી આ દુઃખમય સંસારસાગરમાં બ્રહ્મજ્ઞાનીનો પુનર્જન્મ થાય નહિ તે શ્રી-સદ્ગુરુમૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ દીનતાયુક્ત નમસ્કાર હો. ૩

નાનાછિદ્રઘટોદરસ્થિતમહાદીપપ્રભાસ્વરં,
જ્ઞાનં યસ્ય તુ ચક્ષુરાદિકરણદ્વારા બહિઃ સ્પંદતે ।
જાનામીતિ તમેવ ભાંતમનુભાત્યેતત્સમસ્તં જગત્,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૪ ॥

અર્થ:-ધણાં છિદ્રોવાળા ધડાના ઉદરમાં રહેલા મોટા પ્રકાશમય દીવાના પ્રકાશજેવું પ્રકાશવાળું જેનું જ્ઞાન સ્થૂંઘશરીરમાંથી ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા બહાર સ્ફુરે છે. “ હું જાણું છું ” એવી રીતે પ્રથમ તેનાજ ભાસમાન થયા પછી આ સમસ્ત જગત્ તેને ભાસે છે તે શ્રી-સદ્ગુરુમૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ દીનભાવવાળા નમસ્કાર હો. ૪

દેહં પ્રાણમપીંદ્રિયાણ્યપિ ચલાં બુદ્ધિં ચ શૂન્યં વિદુઃ,
સ્ત્રીબાલાંથજડોપમાસ્ત્વહમિતિ શ્રાંતા મૃશં વાદિનઃ ।
માયાશક્તિવિલાસકલ્પિતમહાવ્યામોહસંહારિણે,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૫ ॥

અર્થ:-સ્ત્રી, બાલક, અંધ અને જડની ઉપમાવાળા ચાર્વાક આદિ ધણા ભ્રાંત વાદિપુરુષો તો સ્થૂંઘદેહને, મુખ્યપ્રાણને, અગ્નિઆર ઇન્દ્રિયોને, અંચલસ્વભાવવાળા બુદ્ધિને અને શૂન્યને (અભાવને) “ હું છું ” (એ મારું સાચું સ્વરૂપ છે) એમ જાણે છે તે માયાશક્તિના કાર્યરૂપ આ કલ્પિત ને દુઃખદ મહાવ્યામોહનો સંહાર કરનારા શ્રીસદ્ગુરુની મૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ શ્રદ્ધાભક્તિવાળા નમસ્કાર હો. ૫

રાહુગ્રસ્તદિવાકરેંદુસદૃશો માયાસમાચ્છાદનાત્,
સન્માત્રઃ કરણોપસંહરણતો યોઽમૂત્સુષ્ણઃ પુમાન્ ।

પ્રાગસ્વાપ્સમિતિ પ્રબોધસમયે યઃ પ્રત્યભિજ્ઞાયતે,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૬ ॥

અર્થ:-આવરણ કરવાના સ્વભાવવાળા માયાવડે સારી રીતે આચ્છાદિત થવાથી અંધકારમય રાહુવડે ઘેરાયેલા પ્રકાશમય સૂર્ય અને ચન્દ્રની પેઠે સન્માત્રરૂપ જે પુરુષ અંતઃકરણના ને ઇન્દ્રિયોના વિજયથી સુષુપ્તિને પામ્યો હતો, અને જે જાગ્રતના સમયમાં “હું પૂર્વે સૂતો હતો” એમ પ્રત્યભિજ્ઞાનનો (પૂર્વે અનુભવેલાના પુનઃ જ્ઞાનનો) વિષય કરાય છે તે શ્રીસદ્ગુરુમૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ સવિનય નમસ્કાર હો. ૬

બાલ્યાદિષ્વપિ જાગ્રદાદિષુ તથા સર્વાસ્વવસ્થાસ્વપિ,
વ્યાવૃત્તાસ્વનુવર્તમાનમહમિત્યંતઃ સ્ફુરંતં સદા ।
સ્વાત્માનં પ્રકટીકરોતિ ભજતાં યો ભદ્રયા મુદ્રયા,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૭ ॥

અર્થ:-આત્માદિક તેમજ જાગ્રદાદિક પરસ્પરભિન્ન તનમનની સર્વે અવસ્થાઓવિષે અનુવર્તમાન, (તે તે અવસ્થારૂપે પ્રતીત થતા,) અને “હું છું” એમ શરીરની અંતર સદા સ્ફુરવાવાળા પોતાના સ્વરૂપને શ્રદ્ધાપ્રોતિથી લજ્જન કરવાવાળાની મધ્યે જે ભદ્રામુદ્રાવડે પ્રકટ કરે છે તે શ્રીસદ્ગુરુમૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ વિનયપૂર્વક નમસ્કાર હો. ૭

વિશ્વં પશ્યતિ કાર્યકારણતયા સ્વસ્વામિસંબંધતઃ,
શિષ્યાચાર્યતયા તથૈવ પિતૃપુત્રાદ્યાત્મના ભેદતઃ ।
સ્વપ્ને જાગ્રતિ વા ય ઇષ પુરુષો માયાપરિશ્રામિત-
સ્તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥

અર્થ:—જે આ પુરુષ (જીવ) માયાવડે ચારે ગમથી બ્રાંતિને પામેલો અંતઃકરણની સ્વભાવસ્થાવિષે અથવા જગદવસ્થાવિષે કાર્ય-કારણભાવવડે, સ્વસ્વામિસંબંધવડે અને શિષ્યઆચાર્યભાવવડે તેમજ પિતાપુત્ર આદિ બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપવડે ભેદથી આ વિશ્વને દેખે છે તે શ્રીસદ્ગુરુની મૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ દીનભાવે નમસ્કાર હો. ૮

भूरंभांस्यनलोऽनिलोवरमहर्नाथो हिमांशुः पुमा-
नित्याभाति चराचरात्मकमिदं यस्यैव मूर्त्यष्टकम् ।
नान्यत् किंचन विद्यते विमृशतां यस्मात्परस्माद्विभो-
स्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ९ ॥

અર્થ:—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને પુરુષ (જીવ) એમ આ સ્થાવરજંગમરૂપ જે પરમાત્માની મૂર્તિનું અષ્ટક લોકોને જણાય છે, અને પરમાત્માનો વિચાર કરવાવાળા પુરુષને જે વિભુરૂપ પરમાત્માથી ભિન્ન બીજું કંઈ પણ અહીં વિદ્યમાન જણાતું નથી તે શ્રીસદ્ગુરુમૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ સર્વિનય નમસ્કાર હો. ૯

सर्वात्मस्वमिति स्फुटीकृतमिदं यस्मादमुष्मिस्तवे,
तेनाख्य श्रवणात्तथार्थमननाद्ध्यानाच्च संकीर्तिनात् ।
सर्वात्मत्वमहाविभूतिसहितं स्यादीश्वरत्वं स्वतः,
सिद्ध्येत्तत्पुनरष्टधा परिणतं चैश्वर्यमव्याहतम् ॥ १० ॥

અર્થ:—જેથી આ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રમાં એમ આ જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો સર્વાત્મભાવ સ્પષ્ટ કર્યો છે તે હેતુથી આ સ્તોત્રના શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણથી તથા આ સ્તોત્રના અર્થના મનનથી અને શ્રીદક્ષિણામૂર્તિના ધ્યાનથી તથા તેમના નામના સંકીર્તનથી વ્યાવહારિક

મહાવિભૂતિસહિત સર્વામલાવરૂપ ઈશ્વરભાવ આવેા શુભ પ્રયત્ન કરનારા મનુષ્યને સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે. વળી આ સ્તોત્રના પાઠ આદિ કરનારને સૂક્ષ્મ ને મહાન્ ઇત્યાદિ આઠ પ્રકારથી વિવર્તપરિણામને પામેલા અલ્પ અલંગ આશ્ચર્યની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. ૧૦

ક્ષેપક શ્લોકો

ઘટવિટપિસમીપે ભૂમિભાગે નિષ્ણ્ણં,

સકલમુનિજનાનાં જ્ઞાનદાતારમારાત્ ।

ત્રિમુચનગુરુમીશં દક્ષિણામૂર્તિદેવં,

જનનમરણદુઃસ્વચ્છેદદક્ષં નમામિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—કૈલાસપર્વતપર ભદ્રવટનામના રમણીય વડના વૃક્ષની સમીપમાં નીચેની ભૂમિના ભાગપર બેઠેલા, સર્વ જિજ્ઞાસુ મુનિજનોને કેવલ દયાથી અલ્પજ્ઞાન દેનારા, ત્રણે લોકના પરમશુરુ, ઈશ્વર (જગતના નિર્માતા) ને જન્મમરણાદિરૂપ દુઃખોને તુરત નાશ કરવામાં અતિચતુર શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને હું શ્રદ્ધાભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું. ૧૧

ચિત્રં ઘટતરોર્મૂલે, વૃદ્ધાઃ શિષ્યા ગુરુર્યુવા ।

કુરોસ્તુ મૌનં વ્યાખ્યાનં, શિષ્યાસ્તુ ચ્છિન્નસંશયાઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત વડના ઝાડના મૂલમાં બેઠેલવૃદ્ધ શિષ્યો અને શ્રી-દક્ષિણામૂર્તિરૂપ જીવાન મહાપુરુષ સ્થિત છે, વળી તે સદ્ગુરુનું ભદ્રામુદ્રારૂપ મૌન વ્યાખ્યાન છે, અને તેમના સનકાદિક શિષ્યો સંશયરહિત થયા છે એ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. ૧૨

ૐ નમઃ પ્રણવાર્થાય, શુદ્ધજ્ઞાનૈકમૂર્તયે ।

નિર્મલાય પ્રશંતાય, દક્ષિણામૂર્તયે નમઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:— પ્રણવના અર્થરૂપ ને શુદ્ધચાનતીજ પ્રત્યક્ષમૂર્તિરૂપ શ્રી-
દક્ષિણામૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. અતિનિર્મલ ને પ્રજ્ઞાંત એવા શ્રી-
દક્ષિણામૂર્તિને મારા પુનઃ પુનઃ ભાવપૂર્વક નમસ્કાર હો. ૧૩

નિધયે સર્વવિદ્યાનાં, મિષજે ભવરોગિણામ્ ।

ગુરવે સર્વલોકાનાં, દક્ષિણામૂર્તયે નમઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—સર્વ વિદ્યાઓના મોટા ભંડારરૂપ, ભવરોગીઓના
સાચા વૈદ્ય અને સર્વ લોકોના દ્વિતોપદેષ્ટા સાચા સદ્ગુરુ શ્રીદક્ષિણા-
મૂર્તિને મારા અદ્વાલક્ષિતપૂર્વક વારંવાર નમસ્કાર હો. ૧૪

મૌનવ્યાખ્યામકેટિતપરબ્રહ્મતત્ત્વં યુવાનં,

વર્ષિષ્ઠાંતેવસદ્વિગ્નૈરાવૃતં બ્રહ્મનિષ્ઠૈઃ ।

આચાર્યેદ્રં કરકલિતચિન્મુદ્રમાનંદરૂપં,

સ્વાત્મારામં મુદિતવદનં દક્ષિણામૂર્તિમીડે ॥ ૧૫ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छंकराचार्य-
विरचितं श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रं ॥ ॐ ॥

અર્થ:—મૌનવ્યાખ્યાનાવડે (ભદ્રામુદ્રાવડે) જેમણે પોતાના સનકાદિ
શિષ્યોના હૃદયમાં બ્રહ્મતત્ત્વને પ્રકટ કર્યું છે એવા, મનોહર યુવાવસ્થાને
ધારણ કરનારા, સમીપમાં વસતા અતિવૃદ્ધ બ્રહ્મનિષ્ઠ આપિઓવડે
ધેરાયેલા, હાથવડે કરેલી ભદ્રામુદ્રાને જિગ્સાસુઓના પરમહિતમાટે
ધારણ કરનારા, પરમાનંદરૂપ, પોતાના સ્વરૂપમાંજ આરામવાળા,
પ્રસન્નવદનવાળા અને સર્વ બ્રહ્મોપદેષ્ટા આચાર્યોમાં ઉદ્ગરૂપ એવા શ્રી-
દક્ષિણામૂર્તિની હું ભાવપૂર્વક સ્તુતિ કરું છું. ૧૫

સમાપ્ત

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ એ શ્રીમહેશ્વરનું એક નામ છે. શુદ્ધમત્સ્વરૂપ જેમાં પ્રધાન છે એવી પ્રકૃતિને માયા કહેવામાં આવે છે, ને તે માયાના નિયામક વેદમાં મહેશ્વર એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીદક્ષિણામૂર્તિએ સનકાદિકને ભદ્રામુદ્રાવડે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યાનું સંપ્રદાયવેત્તાઓ આ પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે.—

સનકાદિક ચારે બંધુઓને કોઇ વેદના તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરવાનું પ્રબલ જિજ્ઞાસા પ્રકટી, તેથી તેઓ સમિતપાણી યમ વિનયપૂર્વક ભગવાન બ્રહ્માને શરણે ગયા. ત્યાં તેમની રાજસી પ્રવૃત્તિ જોઇને તેઓ તેમનામાં શ્રદ્ધા પ્રકટી નહિ, એટલે તત્ત્વજ્ઞાનસંબંધી કાંઈ પણ પૃચ્છ તેમને તેમણે ન કરી. પછી તેઓ ભગવાન વિષ્ણુની પાસે ગયે ભગવાન વિષ્ણુને શ્રીદક્ષમીસાથે વિનોદમાં પ્રવૃત્ત જોઈ તેમની તેમ વિષે પણ શ્રદ્ધા ન ઉપજી. તેથી તેમને પણ તત્ત્વજ્ઞાનસંબંધી કાંઈ પણ પ્રશ્ન ન કરતાં કૈલાસમાં ભગવાન રુદ્રની પાસે તેઓ ગયા. ભગવાન રુદ્રને પોતાના ગણોની સાથે કથેષ્ટ વિહાર કરતા જોઇ તેમનામાં પણ તેઓને શ્રદ્ધા બેઠી નહિ, પછી તેઓ ઉદાસ થઈ તત્ત્વજ્ઞાનમોટે અંતર્યામીની પ્રાર્થના કરતા કરતા કૈલાસપર્વતઉપર વિચરવા લાગ્યા તેમની શુદ્ધભાવવાળી પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થયેલા અંતર્યામિરૂપ શ્રીમહેશ્વર તેમને તત્ત્વોપદેશ આપવાને બલ્ય ભદ્રવટની નીચે ભદ્રામુદ્રાસહિત શ્રીદક્ષિણામૂર્તિરૂપે પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા. તેમની કિશોરઅવસ્થાવાળી અત્ય સૌમ્ય મૂર્તિ જોઇને ચારે ભાઇઓને તેમનામાં અત્યંત શ્રદ્ધા ઉપ પછી તેમણે કરેલી ભદ્રામુદ્રા જોઇને તેઓ અમારા પ્રતિ આ પ્રમ ઉપદેશ કરે છે એમ વિચાર કરતાં તેમને જણાયું:—

“ત્રણ ગુણથી પૃથક્ક થયેલા જીવ બ્રહ્મરૂપ છે, અને તે અનાદિઅનંત છે. વળી જીવના હૃદયમાં જે આવિષ્કારથી મોટો દુઃખદ લાગ્યો છે તેને કાઢવામાટે આ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ ચીપીઓ મરવોત્તમ છે

એ પ્રમાણે મનવડે નિશ્ચય થતાં તેમના ચિત્તની બ્રહ્મ એકાત્મા થઈ એવી રીતે ભદ્રામુદ્રારૂપ મૌનવ્યાખ્યાનવડે સદૃશ્ય શ્રીદક્ષિણામૂર્તિએ સનકાદિકને ઉપદેશ કર્યો છે.

